

В. І. Тимошенко

Національна академія Служби безпеки України

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ВОЛІ: ВІД МЕХАНІСТИЧНОГО ДЕ-ТЕРМІНІЗМУ ДО НОРМАТИВНОГО ІДЕАЛІЗМУ

Масштабні соціально-політичні трансформації сучасного світу надають нам можливість скористатися досвідом розвинених демократичних держав для оптимізації державного будівництва, реформування політичної системи, всебічного забезпечення прав і свобод людини, утвердження гуманістичних цінностей відкритого вільного суспільства. Реалізація цієї можливості потребує вирішення комплексу проблем, серед яких однією із ключових є проблема детермінізму і свободи волі. Результати розв'язання проблеми свободи волі, у свою чергу, визначають юридично-світоглядну спрямованість юридичної науки.

Фундаментальна філософська проблема буття людини – проблема детермінізму та свободи волі, – завжди була актуальною не лише для теорії держави і права, ряду окремих галузей права, а насамперед для філософії і філософії права. В минулому пропонувалася і пропонується нині чимало варіантів вирішення цієї проблеми. Багато з них з різним ступенем успішності було втілено в життя. Перерахувати авторів, які зверталися до вказаної проблеми, досить складно, оскільки довелося б згадати майже всіх відомих філософів, юристів, політико-правових мислителів, що розглядали ті чи інші концепції свободи, або висували власні ідеї з цього приводу. Варіанти вирішення даної проблеми пропонували Платон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Г. В. Лейбніц, Ж.–Ж. Руссо, Т. Джефферсон, Д. Юм, І. Кант, Г. Кельзен, Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс, Ф. Хайек і багато інших.

Дослідження проблеми детермінізму і свободи волі в їх історичному розвитку зазвичай пов'язують з аналізом пам'яток філософської думки починаючи від античної традиції, тобто з моменту появи ідеальних моделей, що відтворюють реальну опозицію необхідності і свободи. Початок соціально-історичного розвитку людини характеризує логічна тотожність абсолютного соціального детермінізму і абсолютної несвободи волі. Такий стан речей зазнав змін в міру матеріального самоствердження індивіда в процесі розвитку виробництва і соціального відокремлення під час диференціації суспільного розвитку. Узагальнивши досвід своїх попередників, сучасний дослідник С. Д. Цалін дійшов висновку,

що проблеми свободи волі не існує для матеріально бідного суспільства із нерозвинутими економічними відносинами, в якому відсутні уявлення про вольову взаємодію і правове регулювання відносин власності між фізичними особами. Ця проблема стає актуальною для спільнот, які змушені дбати про регулювання, закріплення і перерозподіл матеріальної власності як основи внутрішньої стабільності і безпеки суспільства [9, с. 10, 11, 307].

Проблема свободи волі виявилась безпосередньо пов'язаною з проблемою людського самозбереження. Так, видатний англійський філософ Т. Гоббс (1588-1679), акцентуючи увагу на егоїстичній природі людини, шукав спосіб подолати суперечність між свободою і необхідністю. У його вченні поняття свободи не суперечить поняттю необхідності, а доповнює його: «Оскільки добровільні дії впливають із волі людей, то вони впливають із свободи, але оскільки будь-який акт людської волі... впливає із якоїсь причини, а ця причина – із іншої у безперервному ланцюгу..., то вони впливають із необхідності» [2, с. 233].

Один із головних теоретиків природної необхідності нідерландський філософ Б. Спіноза (1632–1677) прагнув обґрунтувати ідею людського самозбереження у контексті свого детермінізму. На його думку, бажання підтримати своє існування, відстоюючи його переваги перед іншими речами і людьми, визначає все емоційне життя. Воно ж складається із афектів, поняття яких конкретизує детермінацію людини. Так, неясні, неадекватні ідеї почуттєво-абстрактного знання породжують пасивні афекти, або пристрасті, що набувають непоборної сили над людьми. Люди не можуть вільно обирати свої пристрасті. Заповнюючи у більшості людей всю свідомість, пристрасті пригнічують їх дійсні свідомі прагнення і дії. Безсилля перед своїми пристрастями, в яких виражається не стільки сила людини, скільки її слабкість, залежність від ланцюга світової детермінації, Б. Спіноза назвав рабством. Він писав: «Ми по-різному збуджуємось зовнішніми причинами і хвилюємось, як хвилі моря, які женуть протилежні вітри, не знаючи про наш кінець і долю» [8, с. 353]. На його думку, люди зазвичай усвідомлюють свої бажання, але не розуміють причи-

ни, що їх викликали. Звідси їх помилкова впевненість щодо свободи своєї волі.

Подібно до Т. Гоббса і Б. Спінози з критикою вільної волі виступив німецький вчений-енциклопедист і філософ Г. В. Лейбніц (1646–1716). Але, на відміну від Б. Спінози, що відкидав внутрішню детермінацію людської діяльності, у філософії Лейбніца принцип свободи волі став основною умовою людської активності і спонтанної творчості. Воля людини завжди детермінована як зовнішніми, так і переважно внутрішніми причинами. Тому неможлива вільна воля, але можлива свобода. Свобода ж людини є, по суті, «свободою дій», «вона має свої ступені і різновиди» [6, с. 174]. При визначенні їх і має бути враховано характер необхідності, на яку людина має зважати. Важливим теоретичним досягненням Лейбніца стало подолання характерного для більшості мислителів минулого субстанціонування волі. Він показав, що воля є лише атрибутом людини діяльної, а не самостійною сутністю, яка може бути зрозумілою поза контекстом дії [9, с. 314].

Подолання механіцизму у розв'язанні проблеми детермінації і свободи волі можна простежити у німецькій класичній філософії, зокрема у працях Г. В. Ф. Гегеля та І. Канта. Відомий німецький філософ Гегель (1770–1831) вважав, що людина не в практичній діяльності, а в мисленні шукає своєї свободи, оскільки свобода волі дана нам як факт свідомості [3, с. 47]. Він стверджував, що представники матеріалістичного детермінізму були праві, коли не визнавали за свавіллям статус вільної волі. На думку Гегеля, щоб воля могла стати дійсно вільною, людина мусить вміти себе обмежувати, суб'єкт має заперечувати абстрактно-загальне на користь особливого і конкретного. «Свобода полягає у тому, щоб бажати щось певне, але в цій визначеності все ж залишатися в собі і знову повертатися в лоно загального [3, с. 80]. Для цього необхідний збіг суб'єктивних і об'єктивних цілей, і, щоб знайти вільну волю, людина має знайти поза собою підґрунття їх збігу. Людина, яка думає, що обирає довільно, виявляється невільною, оскільки їй невідомі підстави власного вибору. Отже, замість того, щоб керуватися розумною необхідністю, вона детермінується сліпим, незрозумілим випадком. Тому, Гегель бачить дійсну основу вільної волі у пізнанні. Якщо Спіноза гадав, що природа є причиною самої себе, то в Гегеля вільний дух є причиною самого себе [9, с. 167].

Принципи автономності людської волі протиставив механістичному детермінізму Кант (1724–1804). Він розмежував світ явищ, в якому має

місце каузальність, що встановлює природну необхідність, і світ речей у собі, де має місце нормативна або моральна причинність, що встановлює необхідність повинності. На основі цих двох порядків здійснюється приписування наслідку, яке й визначає свободу. Кант писав: «Одну і ту ж волю в її вияві... можна мислити, з одного боку, як необхідно пристосовану до закону природи і тому необхідну, з іншого боку, як таку, що належить речі в собі, отже, таку, що не підлягає закону природи і тому як вільну» [4, с. 93–94]. Таким чином, один і той самий вчинок, розглянутий з різних сторін, – тобто з позицій сутнього або належного, – одночасно може бути охарактеризований як явище, підпорядковане законам каузальності, і як акт вільної волі.

Свобода людини, як істоти, що обмежена природною необхідністю, за Кантом може бути зрозуміла лише за допомогою категоричного імперативу або внутрішнього морального закону, що діє у світі «речей у собі». У цьому розумному світі лише категоричний імператив є практичним законом. Моральний же закон ми усвідомлюємо тоді, коли позначаємо собі максими волі, свобода якої незалежна від емпіричних умов: «Моральний закон виражає автономію чистого практичного розуму, тобто свободи, причому закон чистої вільної волі припускає, що вона цілком незалежна від емпіричної сфери, а необхідність, котру він виражає, відрізняється від природної необхідності і полягає лише у формальних умовах можливості закону» [9, с. 155].

Мусимо погодитись з С. Д. Цаліним, що як і у сфері чистого розуму, практичний розум має примиритися з непізнаванністю джерела категоричного імперативу, або морального обов'язку [9, с. 156]. Отже, намагаючись зберегти цілісність і незалежність науки і моралі, відводячи кожній із них власну сферу, Кант вкрай загострив протилежність між розумом теоретичним і практичним.

Проблему детермінізму і свободи волі розглядав австрійський юрист Ганс Кельзен (1881–1973), професор Венського, Кельнського, Женевського та Каліфорнійського університетів, автор більш ніж 600 наукових праць, серед яких найбільш відома «Чисте вчення про право» (1934), в якій сформульовано доктрину нормативного ідеалізму, або нормативізму.

На думку сучасного вченого-юриста Р. Т. Мухаєва, вчення Кельзена можна вважати теорією етатистського позитивізму, оскільки завданням науки оголошується лише вивчення власної сутності позитивного права, пізнання шляхом аналізу його структури [7, с. 499]. Кельзен оголошу-

вав предметом вивчення наукової юриспруденції (за його термінологією «чистого вчення про право») позитивне право в прямому смислі слова, очищене від інших соціальних наук: соціології, етики, психології, політології. З таких же позицій він підходив і до вирішення питання про свободу волі як у вказаній книзі, так і в праці «Каузальність і приписування наслідку» (1954).

Протилежність між необхідністю, що панує у природі, і свободою, яка є у суспільстві, він пов'язував з фундаментальною різницею між приписуванням наслідку та каузальністю, саме з тим фактом, що приписування наслідку має кінцеву точку, а каузальність її не має. Повторюючи аргументи прихильників механістичного детермінізму і розглядаючи людину як частину природи, Кельзен визнавав, що вона не є вільною, поведінка людини, що тлумачиться як факт природи, спричиняється іншим фактом, є наслідком цих фактів, залежить від них. Стверджуючи, що людина є «вільною» як моральна чи правова особистість, дослідник мав на увазі зовсім інше. Коли людина стає відповідальною (у позитивному чи негативному значенні цього слова) за свою моральну чи аморальну, протиправну чи таку, що реалізується в рамках права поведінку, це означає, що поведінка людини інтерпретується за умовами морального чи правового закону як заслуга, гріх, чи протиправна дія, і заслугі приписується (як наслідок) винагорода, гріхові – спокута, а протиправній дії – покарання, то таке приписування знаходить у поведінці людини, витлумаченій як заслуга, гріх чи протиправна дія, свою кінцеву точку. Саме винагорода, спокута й покарання приписуються як специфічний наслідок до специфічної умови [5, с. 109, 110].

Слід зважити на те, що винагороджується, спокутується чи карається не умова, за якої вимагається певна поведінка, що заслуговує на такий наслідок, а сама поведінка людини. Поведінка, яка є кінцевим пунктом приписування наслідку (а це приписування відображає існуючу – відповідно до моральних чи правових норм – відповідальність), згідно з принципом каузальності й природним порядком є не кінцевим пунктом, а лише етапом нескінченного ряду незалежно від того, розглядатимемо ми цю поведінку як причину, чи як наслідок. У цьому, за Кельзенем, і полягає справжнє уявлення про те, що людина є «вільною» як суб'єкт морального чи правового порядку, тобто як член суспільства, як моральна і правова особистість. Той факт, що людина, перебуваючи в полі морального і правового порядку, є вільною, означає, що вона є кінцевим пунктом

приписування наслідку, можливого лише на основі цього нормативного порядку. Але свободу розуміють як поняття, протилежне каузальній визначеності. Вільним вважається те, що не підлягає законам каузальності. Зазвичай вважають, що оскільки людина вільна у своєму виборі, то вона несе на собі відповідальність за свою поведінку. Кельзен акцентує увагу на тому, що установлення нормативного порядку, який регулює поведінку людини й лише на основі якого можна приписати наслідок, передбачає, що воля людини, чия поведінка регулюється, визначається каузально, а отже, не є вільною. Такий порядок сприяє формуванню мотивів поведінки, нормує її. Воля людей при цьому визначається мотивами. Отже, причиною поведінки стає уявлення про норму. Нормативний порядок долучається до каузального процесу, до потоку причин і наслідків. І лише на основі такого нормативного порядку, який визначає каузальність щодо волі людей, підпорядкованих цьому порядку, може здійснюватись приписування наслідку [5, с. 112].

Кельзен дійшов висновку, що приписування наслідку робить можливим не свобода, тобто не каузальна незумовленість волі, а саме навпаки, каузальна зумовленість волі робить можливим приписування наслідку. Людині приписується наслідок її поведінки не тому, що вона вільна, а людина вільна тому, що винагорода, спокута чи покарання приписуються певній людській поведінці як передумові таких наслідків. Людина вільна тому, що її каузально зумовлена поведінка є кінцевим пунктом приписування наслідку. А вона може стати кінцевим пунктом приписування наслідку – також якщо має причинно-наслідкову зумовленість. Отже, каузальність природного порядку та свободи, що існує за морального чи правового порядків, не суперечать одна одній. Так само немає суперечності між природним порядком з одного боку й моральним і правовим порядками з іншого. Адже природний порядок є порядком буття, а моральний порядок і правовий порядок є порядком повинності; логічна ж суперечність може виникнути між двома видами буття або між двома видами повинності, але не між буттям та повинністю (як предметом висловлювання) [5, с. 117].

Отже, аргументація каузальності і приписування наслідку у Кельзена схожа на ту, яку застосовував Кант. Але за Кельзенем свободу визначає приписування наслідку, що базується на двох різних порядках, а саме – каузальному, що встановлює природну необхідність, та нормативному, або моральному, який встановлює необхідність повинності. Кант же бачить свободу не в

причині, яка викликана іншою причиною, а в такому стані, коли не спрацьовує закон, згідно з яким кожна причина повинна мати наслідок, а кожний наслідок повинен мати причину. На його думку, цей закон спрацьовує безвідмовно в емпіричному світі – світі почуттів та явищ. Тому нормативний порядок, приписування наслідку, а заодно і свободи він переносить у світ «речей у собі».

Підводячи підсумок вищевикладеному, можна зробити висновок, що протиставлення необхідності і свободи, характерне для механістичного детермінізму, спиралось на певну методологічну основу, а саме на ототожнення причинно зумовленого і необхідного. Наслідком цього стало заперечення випадковості, оскільки остання, у свою чергу, ототожнювалась з безпричинністю, яка відкидалась детермінізмом. При цьому не розрізнялись поняття випадковості і свободи, що призводило до абсолютизації необхідності.

Не можна вважати бездоганною ідею самовизначень волі, коли людина діє начебто за своєю волею і не перебуває під впливом жодних мотивів. Заслугове на увагу думка англійського мислителя Д. Прістлі (1733–1804), що «мотивом тут є бажання показати свою свободу і незалежність, що аж ніяк не означає, що людина діяла... без будь-яких мотивів» [1, с. 409]. Мотив викликає бажання, бажання визначає волю, а воля породжує дію. Скільки б проміжних ланок не вводили дослідники, у кінцевому підсумку дія здійснюється відповідно до мотиву, впливає з нього і залежить від нього. Це означає, що існує постійний і необхідний зв'язок між мотивами і вчинками, що саме мотиви є причинами вчинків і у

цьому плані вони не відрізняються від будь-якої іншої причини у світі.

Ми можемо також стверджувати, що беззастережне приєднання до одного із розглянутих вище напрямів дасть можливість одержати однобічні уявлення про свободу волі. Синтетичне ж об'єднання тих методологічних підходів, що застосовуються різними напрямками, дає можливість відтворити цілісну картину того, яких результатів досягла філософська політико-правова думка в осмисленні проблеми свободи волі і детермінізму, визначити напрями подальших досліджень.

Перелік літератури

1. Английские материалисты XVIII ст. Собр. произв. в 3 т. – М., 1968. – Т.3.
2. Гоббс Т. Избр. произв. В 2 т. – М., 1964. – Т. 2.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М., 1990.
4. Кант И. Критика чистого разума// Сочинения, В 6 т. – М., 1964. – Т.3.
5. Кельзен Ганс. Чисте правознавство: з дод.: Пробл.справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К., 2004.
6. Лейбниц Г.В. Сочинения. В 4 т. – М., 1983. –Т.2.
7. Мухаев Р. Т. История политических и правовых учений: Учебник для вузов. – М., 2004.
8. Соколов В. В. Европейская философия XV–XVII веков. Учеб.пособие. – М., 1984.
9. Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права. – Х., 1998.

В. И. Тимошенко

ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ ВОЛИ: ОТ МЕХАНИСТИЧЕСКОГО ДЕТЕРМИНИЗМА К НОРМАТИВНОМУ ИДЕАЛИЗМУ

Рассматривается проблема детерминизма и свободы воли в учении представителей механистического детерминизма, в немецкой классической философии и нормативизме. Обосновывается наличие постоянной и необходимой связи между мотивами и поступками. Автор ратует за синтетическое объединение методологических подходов, использованных разными направлениями, что даёт возможность получить целостную картину результатов, достигнутых философской политико-правовой мыслью.

V. I. Tymoshenko

THE PROBLEM OF FREEDOM OF WILL: FROM THE MECHANICAL DETERMINISM TO THE NORMATIVE IDEALISM

The author reviews the problem of determinism and freedom of will as presented in the study of the mechanical determinism, the classical philosophy and normativism. The idea of the constant and necessary connection between motives and actions is substantiated. The author suggests to synthetically combine the methodological approaches applied by various streams in order to consider a complete picture of views developed by the philosophical and political science thought.